

Erotika i pornografija u socijalističkoj Jugoslaviji (1945.-1990.)

Garvanović, Dorotea

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:435212>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-13**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera
Filozofski fakultet Osijek
Preddiplomski studij informacijskih znanosti

Dorotea Garvanović

Erotika i pornografija u doba socijalističke Jugoslavije (1945-1991)

Završni rad

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Jelena Lakuš

Osijek, 2020.

Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za informacijske znanosti
Preddiplomski studij informacijskih znanosti

Dorotea Garvanović

Erotika i pornografija u doba socijalističke Jugoslavije (1945-1991)

Završni rad

Područje društvenih znanosti, polje informacijskih i komunikacijskih znanosti,
informacijski sustavi i informatologija

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Jelena Lakuš

Osijek, 2020.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravila te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni. Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasna da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 25.06.2020.

Dorotea Crivomanić, OI:22223632

Ime i prezime studenta, JMBAG

Sadržaj

Sažetak	1
1. Uvod.....	2
2. Društveno-političke i kulturne okolnosti u doba socijalističke Jugoslavije (1945-1991)	4
2.1. Društveno – politički okvir socijalističke Jugoslavije.....	4
2.2. Kulturni okvir i masovna kultura u socijalističkoj Jugoslaviji	7
3. Erotika i pornografija u doba socijalističke Jugoslavije (1945-1991).....	12
3.1. Erotski i pornografski časopisi u socijalističkoj Jugoslaviji.....	12
3.2. Start, prvi „hibridni“ jugoslavenski časopis za muškarce	15
3.3. Pornografija i seksualno oslobođenje kao simbol progresivnosti Jugoslavije.....	16
4. Zaključak.....	19
Literatura	20
Prilozi	22

Sažetak

Tijekom cijelog razdoblja socijalističke Jugoslavije mediji su bili pod pritiskom komunističkog režima. Za razliku od demokratskog Zapada, gdje su mediji uživali pravo slobodnog izražavanja, komunistički režim Jugoslavije osnovan je na jednostranačju i apsolutnoj autoritativnosti Komunističke partije. Mediji se smatraju vlasništvom države i ona ima potpuno pravo diktirati što će se pisati i na koji način. Novinstvo se smatra oružjem propagande i trebalo bi narodu donositi informacije koje se, većinom, samo sastoje od govora državnih velikana i njihovih radova. Ipak, nakon spora Tita i Staljina, Jugoslavija je polako ali sigurno krenula napuštati sovjetski model upravljanja zemljom, što je dovelo do sve veće demokratizacije pomoću slobodnijeg izražavanja, kulturnog i znanstvenog stvaralaštva i oslobađanjem medija od stroge kontrole. Vrhunac je stigao kada je jugoslavenska vlada prihvatila *Zakon o štampi i drugim oblicima informiranja*. Tim se zakonom osiguravaju različiti porezi, od kojih su najvažniji porez na vjerske knjige i šund literaturu, koja se počinje tolerirati od 1960. godine. Osim poreza, toleriranja vjerske i šund literature, počinju se tolerirati i knjige zapadnih pisaca kao i literatura erotskog sadržaja. Upravo je potonje predmet ovog rada. Cilj je dati kratki pregled erotsko-pornografskih časopisa koji su se čitali u doba socijalističke Jugoslavije, sažeto analizirati njihova obilježja i iznijeti kakav su utjecaj oni imali na narod socijalističke Jugoslavije.

Ključne riječi: komunizam, erotika, pornografija, časopisi, Start, socijalistička Jugoslavija, hrvatsko novinstvo

1. Uvod

Erotika je oduvijek bila zanimljiva medijska tema, ali se u različito vrijeme različito tretirala. Krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća dolazi do velikog razvoja izdavačke djelatnosti, kada se na tržištu pojavljuje veliki broj tematskih časopisa i revija, od političkih do zabavnih. Uslijed komercijalizacije, utjecaja Zapada, kao i liberalizacije medija, upravo se tih godina u Jugoslaviji pojavljuju prvi časopisi s erotskim i pornografskim temama. Vrijeme je to inače seksualne revolucije koja je bitno doprinijela mnogim promjenama u liberalizaciji erotskog i pornografskog sadržaja. Uz opće liberalnije ponašanje i razmišljanja o takvim temama između ostalog dolazi i do širenja svijesti o kontracepciji i njene povećane dostupnosti, dekriminalizacije i širenje prava homoseksualaca, te otvorenog prakticiranja predbračnih spolnih odnosa.¹ Usto, sve su prisutniji mediji koji kroz savjete i različite audio-vizualne sadržaje (erotske i pornografske) potiču i promiču liberalizaciju seksualnih odnosa.² U Hrvatskoj su od 1960. godine djevojke dolazile u savjetovanište u Zagrebu kod dr. Marjana Košičeka. On je omogućavao djevojkama da dođu na savjetovanje bez uputnice, naprave preglede i besplatno dobiju kontracepcijske pilule. Držao je stalnu rubriku savjeta o spolnosti u časopisu *Start*.³ Godine 1973. nakladnička kuća Naprijed iz Zagreba objavljuje prijevod priručnika *Ljubav i seks* u nizu *Suvremena žena*, što je značilo da je riječ o djelu namijenjenom ženama, premda su ga čitali i muškarci.⁴ Istodobno s erotskim časopisima u 1973. objavljene su dvije enciklopedije posvećene temi erotike i spolnosti, u izdanju Stvarnosti iz Zagreba: *Ilustrirana enciklopedija erotike* i *Enciklopedija seksualnog odgoja*.⁵ Literatura erotskog i pornografskog sadržaja se povećava s prvim stripom koji je imao prave erotske crteže i scene pod imenom *Uranela* (1966-1968).⁶ Od kraja 1960-ih do 1980-ih kina prikazuju brojne erotske filmove. U Puli, koja je tada imala četiri kinodvorane najpoznatiji filmovi bili su: talijansko-francuska drama *Posljednji tango u Parizu*, francuski serijal *Emmanuelle*, talijanska fantastična drama *Cvijet 1001 noći* i francusko-japanska drama *Carstvo čula*.⁷ U takvoj, daleko liberalnijoj klimi po pitanju spolnosti i erotike što je bila do tada, pojavljuju se i, kao što je već navedeno, i erotsko-pornografski časopisi koji će izlaziti do samoga kraja socijalističke

¹ Dukovski, Darko. Istra 'spod ponjave: Povijesni erotikon Istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća. Pula: Nova Istra, 2016. Str. 11.

² Isto, str. 38.

³ Isto, str. 23.

⁴ Isto, str. 27.

⁵ Isto.

⁶ Isto, str. 32.

⁷ Isto, str. 45.

Jugoslavije. Treba imati na umu da su sva navedena erotska i pornografska izdanja puštana u prodaju unatoč utjecaju jakog i zapravo netolerantnog režima Komunističke Partije Jugoslavije.

Cilj ovog završnog rada je prikazati erotsko-pornografske časopise koji su izlazili u socijalističkoj Jugoslaviji, od završetka Drugog svjetskog rata do 1991. godine, odnosno do stvaranja nezavisne i samostalne hrvatske države. Središnji dio čine dva poglavlja. Prvo poglavlje se odnosi na društveno-političke i kulturne okolnosti u socijalističkoj Jugoslaviji, od 1945. do 1991., koji su utjecali na slobodu medija u državi. Problematiziraju se zakonski okviri kojima se tadašnja Jugoslavija vodila, ponajprije oni vezani uz izdavačku djelatnost i novinstvo. Drugo poglavlje posvećeno je samoj erotici i pornografiji u doba socijalističke Jugoslavije. Najprije se daje kratak pregled erotskih časopisa, a potom se detaljnije problematizira *Start* kao najpoznatiji i najčitaniji erotski časopis Jugoslavije, koji je u povijesti novinstva zabilježen kao časopis koji je osiguravao slobodu informacija nakon Hrvatskoga proljeća. Na kraju se ovoga poglavlja donosi istraživanje profesorice Biljane Žikić objavljeno u časopisu „Medijska istraživanja“ 2010. godine u kojem se na primjeru *Starta*, - časopisa koji je, uz temeljnu informativnu ulogu koja je podrazumijevala i kritičku analizu aktualnih pitanja, bio prepoznatljiv i po svojim erotskim elementima, analizira pitanje njegove recepcije, kao i općenito fenomen erotike u socijalističkoj Jugoslaviji. U zaključku se rada nastoji prodiskutirati u kojoj je mjeri pojava erotskih časopisa u Jugoslaviji bila odraz općeg svjetskog trenda seksualnog oslobođenja te može li se njihova pojava dovesti u vezu s postupnom liberalizacijom društva.

2. Društveno-političke i kulturne okolnosti u doba socijalističke Jugoslavije (1945-1991)

2.1. Društveno – politički okvir socijalističke Jugoslavije

Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) proglašena je 29. studenoga 1945. godine na čelu s Josipom Brozom Titom kao premijerom, koji u siječnju 1953. godine postaje njezinim predsjednikom. Nova jugoslavenska država sastojala se od 6 republika: Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije, te dvije autonomne pokrajine: Kosova i Vojvodine. Članice jugoslavenske federacije imale su samo formalnu samostalnost, a u praksi je bila provedena stroga centralizacija vlasti. Sva vlast bila je koncentrirana u vrhu Jugoslavije, a državne vlasti provodile su politiku koju je određivala Partija, točnije njezin politički biro, Politbiro, na čelu s Titom kao glavnim sekretarom. To je označilo stvaranje partijske države prema sovjetskom modelu. Funkcioneri KPJ istodobno su bili i funkcioneri državnih ustanova i gospodarskih organizacija. Komunistički režim je imao punu kontrolu nad svim područjima društvenog života (kultura, umjetnost, školstvo, novinarstvo, šport, informativni mediji i dr.). Sloboda govora je u ovom ranom periodu Jugoslavije bila naročito ograničena, građanska svijet i kultura oblikovana je po volji Partije, a kroz obrazovni sustav i revizionizam povijesti pojedini nacionalni događaji iz prošlosti i pojedine povijesne ličnosti su često krivo objašnjavani, te naposljetku, mijenjana su imena pojedinih kulturnih institucija.⁸ Raskol koji je uslijedio 1948. zbog želje sovjetskih vlasti da kontroliraju jugoslavensku unutarnju i vanjsku politiku, ostavio je Jugoslaviju na početku jako negativne blokade zemlje. Napad na KPJ i njeno isključenje iz Informbiroa⁹ uslijedili su u vrijeme kada su međunarodni odnosi Jugoslavije sa zapadnim silama postajali sve zaoštreniji. Jugoslavenska vlada je odbila Tripartitnu deklaraciju¹⁰, u kojoj se predlagalo da se cijeli teritorij Slobodnog Teritorija Trsta oko kojega su FNRJ i Italija vodile sporove prepusti Italiji. Od tada SSSR vrši pritisak koji je doveo u sve većoj mjeri do negativnog općeg stanja u zemlji. Pritisak se nastavio sve dok jugoslavenska vlada nije zatražila pomoć u hrani i sirovinama za tvornice, ali i naoružanje. Proboju Jugoslavije iz ekonomske i političke blokade najviše je pridonijela pomoć vlade SAD-a. Unatoč teškom stanju i općoj društvenoj krizi, komunistički se režim i dalje održavao, najviše jačanjem državnih ustanova i policije.¹¹

⁸ Matković, Hrvoje. Povijest Jugoslavije. Zagreb: Naklada Pavičić, 2003. Str. 280-285.

⁹ Informbiro je osnovan na inicijativu Komunističke partije Sovjetskoga Saveza sa zadaćom razmjene iskustava i koordinacije djelatnosti među komunističkim partijama, a zapravo kao sredstvo provođenja politike KPSS-a i J. Staljina među komunističkim i radničkim strankama.

¹⁰ Tripartitna deklaracija je sporazum sklopljen dana 20. 3. 1948. između Vlade SAD-a, Velike Britanije i Francuske kojim su navedene države predložile prepuštanje cjelokupnog Slobodnog Teritorija Trsta (područje Trsta, Slovenskog primorja i sjeverozapadne Istre koje je u razdoblju od 1947 do 1954. imalo poseban međunarodnopravni status) talijanskoj upravi, što je izazvalo prosvjede Jugoslavije.

¹¹ Matković, Hrvoje. Nav.dj., str. 320-325.

Jugoslavija je svoj prvi ustav donijela u siječnju 1946. godine. Međutim, novi ustav, izglasan na zasjedanju savezne skupštine 7. travnja 1963. godine ističe da se „socijalistički sistem u Jugoslaviji zasniva na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima“.¹² U ustavu je također, izmijenjen naziv države u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ). Iako je Jugoslavija početkom šezdesetih godina naizgled bila relativno stabilna, njeno stvarno stanje bilo je drugačije. Solidno stanje u Jugoslaviji iščitava se iz te činjenice što je njezin gospodarski razvoj u prethodnom desetljeću doživio uspon. Nije bilo nikakvih društvenih nemira, a nezaposlenost je bila minimalna. Međutim, gospodarstvo ostavljeno bez pomoći Zapada počelo je gubiti dah: industrijalizacija je zastala, poljoprivreda nazadovala, a seosko stanovništvo se stalno smanjivalo. Uz to, važno je napomenuti da su na tu situaciju znatno utjecali i drugi čimbenici: vanjskopolitički položaj Jugoslavije, učvršćivanje samoupravljanja i Titov osobni položaj u zemlji i izvan nje koji je sve više slabio.¹³

U obnovljenoj Jugoslaviji komunistički je režim sustavno potiskivao nacionalne kulture, najviše putem jezika koji se počeo oblikovati kao srpskohrvatski tj. središnji jugoslavenski jezik. Dana 17. ožujka 1967., Matica hrvatska i Društvo književnika Hrvatske objavili su Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika.¹⁴ U njoj se utvrđuje da je hrvatski jezik doveden u neravnopravan položaj, putem upravnog aparata, a sredstva javne i masovne komunikacije provodile su se isključivo „državnim jezikom“, odnosno srpskim jezikom. Rezultat toga pravi je masovni narodni pokret nazvan Hrvatsko proljeće¹⁵ koji započinje 1971. godine. Glavni mu je cilj bio konstituiranje države Hrvatske u postojećem jugoslavenskom okviru, a ostali ciljevi su bili: veća autonomija Hrvatske u financijama i pravedna raspodjela novca unutar Jugoslavije. Dana 22. studenoga 1971. započeo je opći studentski štrajk sa zahtjevom za hrvatske devize. Tijekom štrajka Tito je pozvao partijsko vodstvo Hrvatske u Karađorđevo, nakon čega su partijski čelnici iz Hrvatske podnijeli ostavke.¹⁶

Početak 1970-ih obilježit će rekonstruiranje svog republičkog partijskog vodstva na svim stupnjevima organizacije što će dovesti do uvođenja novog ustava iz 1974. godine. Njime će biti ojačan suverenitet republika i autonomnih pokrajina. Ustav je, također, donio nova načela

¹² Isto, str. 341.

¹³ Isto, str. 345-350.

¹⁴ Isto, str. 360.

¹⁵ Kulturno-politički pokret koji je tražio pripadajuća prava Hrvatske u okviru Jugoslavije. U užem smislu, hrvatsko proljeće trajalo je od X. sjednice CK SKH (Saveza komunističke partije Hrvatske) u siječnju 1970. do sjednice Predsjedništva CK SKJ (Saveza komunista Jugoslavije) u Karađorđevu 1971.

¹⁶ Matković, Hrvoje. Nav.dj., str. 363-367.

društveno-ekonomskih odnosa i političkog sustava. Najveće promjene donesene su u pokušaju da se poveća broj radnika u članstvu Saveza komunista.¹⁷

Nekoliko događaja s kraja sedamdesetih i početka osamdesetih trajno je utjecalo na zbivanja u Jugoslaviji, pa i na njezin kraj. Prije svega s političke scene Jugoslavije odlazi najvažnija osoba sa vrha države, Josip Broz Tito, koji umire 1980. Nadalje, došlo je do gospodarske krize koja se neprestano širila i pretvarala u krizu funkcioniranja cijelog društvenog sustava. Srpska manjina u Hrvatskoj, 17. kolovoza 1990. godine, započinje oružanu pobunu uz podršku Srbije i Jugoslavenske Narodne Armije. Sukobi postupno eskaliraju, politički pregovori ne dovode do uspjeha jer Srbija i JNA nastupaju s pozicije sile i odbacuju svaki kompromis. Do kraja 1990. izvršene su promjene u svim republikama kako bi se što hitnije riješilo pitanje općejugoslavenske krize.¹⁸ Tijekom prvih mjeseci 1991. vođeni su pregovori šestorice predsjednika jugoslavenskih republika o budućem uređenju jugoslavenske države. Dana 25. lipnja 1991. Hrvatski sabor u Zagrebu i skupština Slovenije u Ljubljani izglasali su deklaracije kojima se Republika Hrvatska i Republika Slovenija proglašavaju samostalnim i suverenim državama. Slijedi sukob između Slovenije i JNA u kojoj je JNA bila prisiljena povući se. Pod međunarodnim pritiskom, Hrvatska i Slovenija pristaju odgoditi osamostaljenje za rok od tri mjeseca. Sloveniji će biti dozvoljeno da napusti Jugoslaviju, međutim, sukob u Hrvatskoj tijekom tih mjeseci dovodi do Domovinskoga rata. To je označilo kraj Jugoslavije kakva je do tada postojala, tim više što će krajem 9. rujna svoju državnu nezavisnost i suverenost proglasiti i Republika Makedonija, a 15. listopada 1991. godine i Bosna i Hercegovina.¹⁹

¹⁷ Matković, Hrvoje. Nav.dj., str. 371-373.

¹⁸ Kriza je započela manjkom osnovnih namirnica u trgovinama diljem zemlje, što je dovelo do toga da je narod kupovao namirnice u inozemstvu, a izravna posljedica toga bila je gubitak dobiti u trgovinama u Jugoslaviji. Nedugo nakon, uslijedila su i ratna zbivanja diljem zemlje.

¹⁹ Jović, Dejan. Jugoslavija: Država koja je odumrla. Zagreb: Prometej, 2003. Str. 479-485.

2.2. Kulturni okvir i masovna kultura u socijalističkoj Jugoslaviji

Poslije Drugog svjetskog rata u novostvorenoj državi Jugoslaviji došlo je do preispitivanja uloge kulture i umjetnosti u društvu. Najvažnije pitanje bila je njihova uloga u izgradnji socijalističkog društva. Prve godine obilježile su teme vezane uz sjećanja i proslavljanje partizanske borbe u Drugom svjetskom ratu, te izgradnju novog društva. Jugoslavija je zauzimala takvo stajalište sve do 1952. godine, kada je Miroslav Krleža održao govor u Ljubljani, koji je označio prekretnicu u dotadašnjoj kulturalnoj politici Jugoslavije.²⁰ Odstupanje od sovjetskog modela imalo je velike posljedice za jugoslavensku kulturu. Ona je oslobođena komunističkog partijskog kursa te je prihvatila modernistički izraz, koji je postao jednom od karakteristika jugoslavenske umjetnosti, premda su uspjesi partizana i narodnooslobodilačke borbe i nadalje jedna od najdominantnijih tema.

Komunistička partija je već prvih godina nastojala zakonom regulirati izdavačku djelatnost, pa tako već 8. veljače 1945. godine objavljuje *Odluku o obveznom dostavljanju štampanih stvari* na području Jugoslavije. Ovom je odlukom Komunistička partija Jugoslavije nastojala provesti analizu materijala koji će biti objavljeni i dostupni javnosti. Glavno obilježje literature koju je Partija financirala bila je činjenica da je ona bila prepuna političke propagande čiji je cilj bio motivirati građane da pomognu pri izgradnji nove zemlje po socijalističkom modelu. To će ostati glavno obilježje jugoslavenske literature i tiskarstva sve do šezdesetih godina, a za to su se brinula pomoćna tijela Partije poznata pod nazivom Agitpropom.²¹ Dana 24. kolovoza 1945. donesen je *Zakon o štampi* kojim se garantira sloboda izražavanja i sloboda tiska, no Zakonom se regulira izdavanje dozvola izdavačima, urednicima i članovima uredništva. Nadalje, ovaj je zakon u isto vrijeme zabranio sve publikacije koje vrijeđaju ili klevetaju predstavnička tijela Jugoslavije i svu propagandu koja je protiv ustavnog poretka države.²² Važno je napomenuti da *Zakon o štampi* ne zabranjuje uvoz publikacija tiskanih u inozemstvu. Međutim, postojali su i dokumenti važniji od samog Zakona. Interna pisma i popisi zabranjenih autora i knjiga koje su različite državne institucije međusobno razmjenjivale imale su veću važnost od mogućnosti slobodnog izražavanja i informiranja građana.²³ Pri izmjeni i dopuni Zakona 1946. godine uveden je stavak koji se

²⁰ Miroslav Krleža (1893.-1981.) je jedan od najpoznatijih hrvatskih književnika koji je imao snažan utjecaj na sveukupnu kulturnu i društvenu scenu kako u Hrvatskoj, tako i u jugoslavenskim sredinama. Krleža, Miroslav. // Proleksis enciklopedija online, URL: <http://proleksis.lzmk.hr/32839/> (2019-09-12)

²¹ Agitprop je kratica od agitacija i propaganda, naziv za odjele agitacije i propagande koji su osnovani u SSSR-u i zemljama Istočnog bloka. Agitprop. // Proleksis enciklopedija online, URL: <http://proleksis.lzmk.hr/5060/> (2019-09-10)

²² Stipčević, Aleksandar. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, 3. svezak. 2. prošireno i dopunjeno izd. Zagreb: Matica hrvatska, 2006. Str. 126.

²³ Isto, str. 281.

odnosio na zaštitu odgoja omladine i zabranjivao je distribuciju tiska namijenjenog mladima čiji je sadržaj štetio njihovom odgoju. Najniža kazna trajala je četiri mjeseca za one koji su prekršili Zakon, a za pojedine prekršaje moglo se dobiti i do godinu dana zatvora.²⁴ Zakon je, dakle, bio prilično rigorozan.

Pošto su vlasti pokrivala sve troškove proizvodnje i raspačavanja knjige naravno da su najjeftinije knjige toga razdoblja bile one knjige koje su služile za preodgoj narodnih masa. Neke od poznatijih u to vrijeme bile su knjige i brošure vodećih sovjetskih rukovoditelja: J. V. Staljina, Ždanova, Višinskog i drugih, što je logično ako uzmemo u obzir ovisnost Jugoslavije o sovjetskoj ideologiji i ekonomiji u ovom periodu. Iako su te knjige bile pretežito jeftine, kupci nisu za njih pokazivali nikakvo zanimanje. Kada su se jugoslavenski komunisti posvađali sa Staljinom, knjige sovjetskih vođa nisu se više izdavale, ali su umjesto njih izlazile brojne knjige domaćih marksista. „Sloboda tiska“ u 1945. godini odnosila se na zabranu svih listova koji su izlazili u NDH (osim naravno onih s partizanskim temama), knjiga političkih emigranata, knjiga ideoloških protivnika, vjerskih knjiga i vjerskog tiska, šund literature (kako strane, tako i domaće), erotskih i pornografskih knjiga, stripova i sve literature koja je kritički govorila o Titu, Partiji, SSSR-u. Međutim, kako je vrijeme prolazilo tako je krenula „normalizacija“ novina i časopisa, pa su se u njima sve češće pojavljivale vijesti iz svijeta, uključujući i one o pariškoj modi i američkim glumcima i sl.

Godine 1960. objavljen je *Zakon o štampi i drugim oblicima informacija*, dotad najopširniji zakon o tisku i objavljivanju informacija u Jugoslaviji. U Zakonu se iznosi da cenzura tiska u Jugoslaviji ne postoji, te se njime regulira pravo građana da budu informirani i da koriste informacije za širenje svojih mišljenja, izdaju novine i šire informacije.²⁵ Jedna od vrsti tiska na naročito oštrom udaru od državne vlasti je bila vjerska literatura. Iako nije bila zabranjena, državne institucije su na svaki način nastojale spriječiti njezino izdavanje i prodaju. Kao glavni razlozi zabranjivanja navodi da vjerski listovi odvrćaju omladinu od dobrovoljnog rada, prvenstveno nedjeljom, a zatim i to da tisak ne donosi izvatke „iz govora druga Tita i ostalih rukovodilaca države, a Papinim reakcionarnim govorima i poslanicama posvećuju se čitave stranice“.²⁶ Takvo stanje se održavalo do početka 1960-ih godina. Jugoslavija tada dopušta slobodno tiskanje nekih vjerskih publikacija (samo one potrebne za bogoslužje i vjerske škole) nakon pregovora sa Svetom Stolicom.²⁷ Tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća splasnula je proizvodnja propagandističkih

²⁴ Paraščić, Ivan. Cenzura u Jugoslaviji od 1945. do 1990. godine: diplomski rad. Zagreb, Filozofski fakultet Zagreb, 2007. Str. 15-16.

²⁵ Novak, Božidar. Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005. Str. 529.

²⁶ Isto, str. 464.

²⁷ Stipčević, Aleksandar. Nav.dj., str. 52.

knjiga „za narod“- , zbog čega nakladnička poduzeća u većoj mjeri počinju tiskati šund literaturu i stripove. Masa ljudi sve više čita špijunske, kriminalističke, avanturističke romane dok ženska populacija teži ljubavnim romanima. Romane Janka Matka,²⁸ sabrana djela Marije Jurić Zagorke²⁹ i ostala djela su tiskale izdavačke kuće kao npr. „Matica hrvatska“, „Nakladni zavod Matice Hrvatske“, „Znanje“ i mnogi drugi.³⁰

Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina stvara se analitičko novinarstvo sa zadatkom da vodi računa o velikim masama ljudi koji su svojom potražnjom mogli omogućiti preživljavanje nekog lista.³¹ Društvo novinara nastoji razbiti jedinstveni jugoslavenski komunistički način upravljanja informacijama i ojačati položaj medija u svim gradovima države. Posebno se posvetilo razbijanju tzv. Jedinstvenoga jugoslavenskog informativnog prostora, u kojem su savezni mediji *Borba*,³² Tanjug³³ i Radiotelevizija Beograd imali povlašteni položaj.³⁴ Upravo zbog toga u to vrijeme dolazi do promjena u novinama koje su sve više čitali različiti slojevi društva. Utjecaj zapada, slušanje vijesti iz inozemstva, te mogućnost praćenja programa iz drugih država su bile samo neke od pozitivnih stvari koje je analitičko novinarstvo donijelo u jugoslavensku masovnu kulturu.³⁵ Zahvaljujući novim tiskarskim tehnologijama dnevne novine i tjednici postaju sve atraktivniji. Broj listova se povećava, njihova kvaliteta je sve bolja, a povećava se i broj čitatelja. Neki od najpopularnijih listova toga doba bili su: *Vjesnik*,³⁶ *Arena*,³⁷ *Studio*³⁸ i mnogi drugi.

²⁸ Janko Matko je hrvatski pisac (1898. 1979.) koji je objavio preko dvadesetak romana koje kritika nije cijenila, ali su, prihvaćeni od publike, postigli nakladu od oko 350 000 primjeraka. Matko, Janko. // Proleksis enciklopedija online, URL: <http://proleksis.lzmk.hr/55570/> (2019-09-11)

²⁹ Marija Jurić Zagorka je hrvatska književnica i prva profesionalna novinarka (1873.-1957.) koja je pisala romane za šire čitateljstvo s obilježjima ljubavnog romana i tematike iz nacionalne povijesti. Jurić, Marija (Zagorka). // Proleksis enciklopedija online, URL: <http://proleksis.lzmk.hr/29459/> (2019-09-11)

³⁰ Stipčević, Aleksandar. Nav.dj., str. 43-45.

³¹ Afrić, Vjekoslav: *Socijalizam i masovna kultura*. U: Snježana Čolić (ur.), *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1986. Str. 5–17.

³² *Borba* (1994.-1991.) su bile dnevne novine. Najprije se koristilo kao glasilo KPJ-a, a od 1954. glasilo Socijalističkog saveza Jugoslavije. Godine 1984. ukupna naklada iznosila je 426 000 primjeraka. Novak, Božidar. Nav.dj., str. 486.

³³ Telegrafaska agencija nove Jugoslavije (krat. TANJUG) je novinska agencija osnovana 1943. godine. Imala je osnovni zadatak obavijestiti javnost o antifašističkoj borbi jugoslavenskih komunista u Jugoslaviji. Uoči raspada Jugoslavije Tanjug šalje svjetskoj javnosti vijesti koje su odgovarale politici tadašnjeg režima u Beogradu. Isto.

³⁴ Isto, str. 534-535.

³⁵ Isto, str. 777.

³⁶ *Vjesnik* (1945.-2010.) su bile informativne novine koje su tijekom godina objavljuje različite revije, sam *Vjesnik* bio je namijenjen čitateljima u Hrvatskoj, političkom vrhu Jugoslavije i diplomacije, također smatran je zastavom masovnog pokreta i borbe za građanska prava. Novak, Božidar. Nav.dj., str. 559-561.

³⁷ *Arena* (1959.-2009.) je bio obiteljski tjednik namijenjen humanim akcijama; velike naklade časopisa, koje su jednom dostigle brojku od 478 460 primjeraka, posebno su ostvarile vezu s čitateljima uz njihovo sudjelovanje u skupljanju priloga za pomoć najugroženijim ljudima. Isto, str. 574.

³⁸ *Studio* (1964.-1992.) je bio ilustrirana revija za televiziju, radio, film i kazalište; u kućama masa Jugoslavije sve je veći broj TV prijavnika pa revija nastoji slijediti zanimanje za teme i serije dovodeći do poznatog TV programa; naknada revije dostiže 365 000 primjeraka. Isto, str. 578.

Glavni razlozi zbog kojih je sve to bilo moguće proizlazile iz odluke same Partije da potiče izdavanje takve literature (literatura za mase), jer su držali da takva literatura odvlači čitatelje od stvarnih problema i uvjerava ih da trebaju biti zadovoljni sa svijetom kakav jest. Partija je, prateći ponašanje zapadnih listova, naučila da narod ne treba previše zamarati politikom, već da se mora zabavljati čitajući razne romane i vijesti o različitim ljudima, uživati u golotinji i razmišljati o vijestima koje dolaze iz inozemstva. Međutim, Partija nije dozvoljavala listove s pretežito nacionalističkim temama, te je većina od njih imala velike probleme pri njihovom tiskanju i pokušaju da ostanu na tržištu. Neki od najpoznatijih takvih listova, koji su obrađivali hrvatske nacionalne teme, bili su *Hrvatski književni list*³⁹ i *Hrvatski tjednik*⁴⁰.

Nakon Hrvatskog proljeća, Tito i njegovi istomišljenici pokušali su zaustaviti masu informacija koje su tada neprestano izlazile u različitim listovima. Budući da cenzura tiska nije bila ostvariva, što zbog krize u Jugoslaviji, a što zbog komunističkih tema koje čitatelji nisu htjeli čitati, Partija je poduzela neke druge korake. Godine 1971. u Karađorđevu su osudili Hrvatsko proljeće ili „maspok“⁴¹, a potom su uslijedile represije prema Matici hrvatskoj i brojnim listovima koji su podupirali Hrvatsko proljeće⁴². Niz listova, kao što su svi omladinski listovi (TLO, Omladinski tjednik, Studentski list), Hrvatsko sveučilište, Hrvatski gospodarski glasnik, prestaje izlaziti, brojni ljudi ostaju bez posla, a neki intelektualci osuđeni su na višegodišnje zatvorske kazne, dok drugi bježe u inozemstvo. Posebno se ističe gušenje *Hrvatskog tjednika*, koji je trajno zabranjen zbog humoreske Slobodana Šembere jer se „u članku iznose lažne tvrdnje koje izazivaju uznemirenje građana. Izruguju se ocjene predsjednika Tita, koje su izrečene na sjednici u Karađorđevu, a uz to se devalvira SKJ u cjelini“⁴³. Sedamdesetih i osamdesetih godina listovi postaju sve otvoreniji prema negativnim pojavama u društvu. Listovi koje je financirala Partija ne

³⁹*Hrvatski književni list* (1968.-1969.) su bile novine čiji su se urednici htjeli oduprijeti totalitarizmu te očuvati hrvatstvo; tiskano je 19 brojeva s time da je devetnaesti broj bio obustavljen i spaljen što je najavilo kraj lista. Isto, str. 614.

⁴⁰*Hrvatski tjednik* (1971.-1971.) su bile novine za kulturna i društvena pitanja; novine su imale brojne rubrike koje su imale svoje predviđene stranice u novinama: od pisma čitatelja, socijalne politike, itd.; posljednji broj novina izašao je 1971. u isto vrijeme kada je Tito i većina jugoslavenskog političkog vrha osudila političke prilike u Hrvatskoj. Isto, str. 660.

⁴¹ Drugi naziv za Hrvatsko proljeće od strane protivnika.

⁴² Stipčević, Aleksandar. Nav.dj., str. 195-205.

⁴³ Novak, Božidar. Nav.dj., str. 709.

kupuju se i ne čitaju, dok u isto vrijeme izlaze novi listovi kao npr. *Fokus*,⁴⁴ ilustrirani sportski tjednik *SN Revija*,⁴⁵ *Sam svoj majstor*,⁴⁶ *Oko*,⁴⁷ *Danas*⁴⁸ i dr.

Nakon Titove smrti 1980. godine, listovi imaju različita mišljenja: jedni su upozoravali na stvarne probleme koje je država prolazila, dok su drugi širili iluziju da će Partija ostati na vrhu. Zbog mnogih događaja tog vremena, među kojima se ističe rušenje Berlinskog zida i općeg komunizma u Europi, novinstvo u Hrvatskoj cvjeta, što je doživjelo svoj vrhunac 28. veljače 1990. godina kada izlazi prvi nezavisni jugoslavenski list: *Slobodni tjednik*.⁴⁹

Tijekom razdoblja Jugoslavije mnogo je različitih vrsta novina koje prekrivaju gotovo sve teme o kojima su ljudi u tadašnje vrijeme razmišljali. Titovo stajalište o tisku vrlo je jasno. Naime, nije se razlikovalo od modela primjenjivanog u boljševičkom sustavu: tisak je služio kao sredstvo za informiranje javnosti i, posebno, kao sredstvo informiranja inozemne javnosti o Jugoslaviji. Naravno, tisak se trebao prilagoditi onome što je Tito smatrao bitnijim. „Novinarima je poručivao da pišu „jasnim i razumljivim stilom“, da se „ne bave senzacionalizmom i negativnostima“, da „pišu više o radničkoj klasi i da njeguju bratstvo i jedinstvo“. Kad je to zatrebalo, zahtijevao je da štampa piše kritički, posebice protiv birokratizma, ali na nižim razinama... Da bi postigao taj cilj, zahtijevao je i oštre zakonske mjere. Smjenjivanja i odstranjenja iz novinarske profesije i javnoga života, pa i hapšenja i zatvaranja nisu mu bila strana. Uvijek se zauzimao za budnost i izoštravanje klasne biti štampe.“⁵⁰ S druge strane, nakon Titova sukoba sa Staljinom i politikom Informbiroa 1948. godine, počela se tolerirati literatura koja je dotad bila zabranjena: vjerska literatura, šund literatura, strip, ali i literatura s erotskim i pornografskim sadržajima, o kojem će biti opširnije riječi u poglavlju koje slijedi.

⁴⁴ *Fokus* (1973.-1982.) je bio magazin koji je iznosio događaje koji su uzbudili svijet, počeo je s 111 000 primjeraka, a od 1976. počinje postupan pad naknade. Isto, str. 786.

⁴⁵ Ilustrirani sportski tjednik *SN Revija*, (1976.-1990.) prvobitna naknada je iznosila 148 000, a od 1985. mijenja ime u *SPRINT*. Isto, str. 787-789.

⁴⁶ *Sam svoj majstor* (1975.-1992.) je mjesečni magazin Vjesnikove kuće, *SAM* je iznosio širok pregled tema i informacija koje su omogućavale čovjeku da obavlja neki posao ili izradi predmet pa i da bira ljude koji će to napraviti za njega. Isto, str. 787.

⁴⁷ *Oko* (1973.-1991.) je najveći medijski projekt Vjesnikove kuće nakon gušenja Hrvatskog proljeća. Tjednik za aktualnosti iz umjetnosti i kulture kojem prihodi lista pokrivaju samo nula troškova, iako su to u to vrijeme bile jedine novine s područja kulture. Isto, str. 788-789.

⁴⁸ *Danas* (1982.-1992.) je bio informativno-politički tjednik čija je prva naklada bila 113 360 primjeraka. Prvi primjerci označavali su da se na hrvatskom medijskom tržištu pojavio tjednik koji je označio hrvatsko novinstvo svoga vremena, Isto. str. 801.

⁴⁹ Isto, str. 191.

⁵⁰ Isto, str. 878.

3. Erotika i pornografija u doba socijalističke Jugoslavije (1945-1991)

3.1. Erotski i pornografski časopisi u socijalističkoj Jugoslaviji

Šezdesetih godina u socijalističkoj se Jugoslaviji počinje na stranicama zabavnog, ali i ozbiljnog tiska pojavljivati erotski sadržaj. Specifične jugoslavenske političke, ekonomske i društvene okolnosti pridonijele su izbijanju brojnih pornografskih/erotskih slika koje su postale istaknuto obilježje seksualne revolucije na prostorima Jugoslavije.⁵¹ Važno je napomenuti da je u doba socijalističke Jugoslavije, kao i danas, pornografija označavala samu pornografiju, ali ne i erotiku.⁵² Upravo je zbog toga erotika postala dio "svakodnevnog" tiska, dok je pornografija bila zabranjena. Erotika se pojavljivala u dnevnim novinama, aktualnim časopisima pa čak i u obiteljskim časopisima, a tolerirala se najviše zbog profita i zbog toga što o erotici nije postojao jedinstveni stav u medijima, ali i zbog toga što se držalo da će se na taj način ljudima odvratiti pozornost od političkih problema. Dok su neki označavali erotiku kao "uvredu javnog morala", drugi su mislili da je to pomoglo "razbiti stare tabue o ljudskoj seksualnosti", a fotografije golog ženskog tijela i sličnog sadržaja pridonijele su jednakosti spolova.⁵³

Prvi časopis s erotsko-pornografskim sadržajem u socijalističkoj Jugoslaviji bio je *Eva i Adam* (Slika 1).⁵⁴ Časopis je bio popularan u svim dijelovima bivše Jugoslavije, naročito u Sloveniji, te je imao nakladu od 270 000 primjeraka. Počeo je izlaziti sredinom 1960-ih, ali je ugašen u kasnim 1970-tima jer je Gradski komitet SK grada Beograda ustanovio da on „kvari omladinu“.⁵⁵

Prvi časopis koji je "koristio golo žensko tijelo kao ilustraciju za članak s političkim sadržajem" bio je *Čik* (Slika 2).⁵⁶ *Čik*, koji je počeo izlaziti 1970-ih, bio je jedan od erotskih časopisa koji su uglavnom objavljivali erotske fotografije starleta na naslovnim stranama, a koncept časopisa uglavnom je bio usmjeren na seksualno obrazovanje mladih. Postojale su rubrike s intimnim pismima čitatelja, njihove životne priče, rubrike posvećene kontracepciji i spolno prenosivim bolestima, reklame, ljubavni i erotski romani u nastavcima, itd.⁵⁷ Specifičnost ovog časopisa bio je izbor za najljepšu učenicu, „Miss Bambi“, no objavljivanje fotografije kandidata i

⁵¹ Dukovski, Darko. Nav.dj, str. 37.

⁵² Žikić, Biljana. Dissidents Liked Pretty Girls: Nudity, Pornography and Quality Press in Socialism. // Medijska istraživanja 16, 1 (2010), Str. 55. URL: <https://hrcak.srce.hr/58283> (2019-06-15)

⁵³ Isto, str. 56.

⁵⁴ Dukovski, Darko. Nav.dj, str. 39.

⁵⁵ Regasek, Jovan. OD EROTIKE... // Planeta Galaksija: Magazin za nauku, istraživanja i otkrića X, 54(2012). URL: <http://www.planeta.rs/54/07tema3.htm> (2019-08-25)

⁵⁶ Žikić, Biljana. Nav.dj., str. 56. URL: <https://hrcak.srce.hr/58283> (2019-06-15)

⁵⁷ Časopis Čik i erotika u bivšoj Jugoslaviji, 26.12.2012. URL: <https://www.radiosarajevo.ba/magazin/tech/casopis-cik-i-erotika-u-bivsoj-jugoslaviji/98316> (2019-08-01)

pobjednika natječaja nikada nije prešlo granice pristojnosti.⁵⁸ Neki su časopis nazivali „jugoslavenskim Playboyem“, ali on to u stvarnosti nije bio jer se bavio tračevima, trivijalnim kvazi-znanstvenim diskusijama o spolnosti i feljtonima koje, kako drži Darko Dukovski, nitko nije čitao jer su u časopisu bile golišave fotografije nepoznatih ljepotica.⁵⁹ Čik je promijenio ime u *Zum*, zatim u *Zum Reporter* (Slika 3 i Slika 4), a na kraju *Reporter*. Zbog necenzuriranog političkog sadržaja prestao se objavljivati sredinom 1980-ih.⁶⁰

Najpopularniji erotsko-pornografski časopis bio je *Start*. Izlazio je u Zagrebu od 1969. do 1991. godine i bio je pod upravom „Vjesnikove kuće“.⁶¹ *Start* se svojim sadržajem posebno istakao jer je osim fotografija golih žena imao i različite kvalitetne intervju te članke i prikaze ozbiljnih problema u više područja uključujući i promicanje nove književnosti znane kao "proza u trapericama".⁶² O ovome će časopisu biti opširnije riječ u poglavlju koje slijedi.

Časopis *Erotika* (Slika 6) je sadržajno bio vrlo sličan *Startu*, a *Vroči kaj* (Slika 7 i Slika 8) je bio jedan od najpopularnijih erotsko-pornografskih časopisa koji je izazvao kritiku i bijes među kulturnim ustanovama upravo zbog toga što je više težio pornografiji nego erotici. *Erotika* je pokrenuta 1984. i izlazila je povremeno. Od 1986. počinje izlaziti mjesečno i dostiže nakladu od 164 000 primjeraka. Jedan od najzanimljivijih dijelova časopisa je bio *Erotoskop* (erotski horoskop). Od 1987. godine časopis dobiva oznaku „Revija za kulturu i umjetnost ljubavi“ i na kraju te godine postaje najpoznatija edicija Vjesnikove kuće. *Erotika* prestaje izlaziti 1988. godine sa 300 000 prodanih primjeraka.⁶³ *Vroči kaj* izlazi od 1989. godine kao prva slovenska revija za odrasle.⁶⁴ Časopis je bio jedan od vodećih na području „hardcore“ pornografije, što se može vidjeti, primjerice, s naslovnice osmog broja, na kojoj je prikazana necenzurirana fotografija oralnog seksa. Interes za časopis bio je jako velik te je časopis dosegao nakladu od oko 600 000 primjeraka sa slovenskim i sa srpsko-hrvatskim izdanjima.⁶⁵

Osim erotskih časopisa sa izrazito pornografskim slikama, u Jugoslaviji je bilo puno dnevnih novina, pa čak i obiteljskih časopisa koji su redovito objavljivali gole ženske slike.⁶⁶ Velika

⁵⁸ M. J.; H.I.. Pogledajte: *Erotika* u nekadašnjoj Jugoslaviji, 29.12.2012. URL: <https://www.blic.rs/slobodno-vreme/zanimljivosti/pogledajte-erotika-u-nekadasnjoj-jugoslaviji/htz3726> (2019-08-01)

⁵⁹ Dukovski, Darko. Nav.dj., Str. 39.

⁶⁰ Žikić, Biljana. Nav.dj., str. 56. URL: <https://hrcak.srce.hr/58283> (2019-06-15)

⁶¹ Novak, Božidar. Nav.dj., str. 581.

⁶² Naziv za posebnu proznu vrstu u hrvatskoj književnosti koja je bila karakteristična za 1960-te i 1970-te godine prošlog stoljeća. Ovakva proza se bavi temama modernog života, rabeći u svojem izrazu mnogo slenga i žargona, a glavni likovi su dio mladenačke kulture. Proza u trapericama. // Lektire.hr. Pomoć pri pisanju lektira, URL: <https://www.lektire.hr/proza-u-trapericama/> (2019-09-01)

⁶³ Stipčević, Aleksandar. Nav.dj., str. 797.

⁶⁴ Dvajseta obletnica slovenskega pornografskega tiska: Revija Vroči kaj praznuje, 26. 7.2009. URL: <https://www.rtv slo.si/zabava/erotika/dvajseta-obletnica-slovenskega-pornografskega-tiska/208522> (2019-08-27)

⁶⁵ Modic, Max: *Erotika* za narod, 24.7.2009. URL: <https://www.mladina.si/81306/erotika-za-narod> (2019-08-27)

⁶⁶ Žikić, Biljana. Nav.dj., str. 56. URL: <https://hrcak.srce.hr/58283> (2019-06-15)

količina pornografskog sadržaja izazvala je brojne reakcije niza socijalističkih ustanova, koje su od nekih kulturno-umjetničko društvo Zora, Zbirni center knjig, Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca i mnogi drugi; što je dovelo do različitih sastanaka i konferencija sve dok nije usvojen "Zakon o porezu na knjige, časopise i druge publikacije" 1971. godine. Rezultati Zakona nisu u potpunosti bili zadovoljavajući za navedene ustanove. Iako su se dogodile promjene pa su tako primjerice, fotografije golih žena postale manje raširene nego prije uvođenja zakona, te su promjene bile više "kozmetičke".⁶⁷ Časopisi su samo, primjerice, promijenili svoje ime ili pak uveli samo neke nevažne promjene u uređivačkoj politici.

Na konferenciji "Zabavna štampa i ostala zabavna literatura" koja je održana 1975. godine u Zagrebu, članovi raznih socijalističkih kulturnih ustanova (Muzej savremene umjetnosti u Beogradu, JAZU (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti), Društvo za kulturnu suradnju sa SSSR-om i mnogi drugi) sastali su se s urednicima i novinarima kako bi procijenili rezultate politike u kulturi i postigli dogovor o tome kako unaprijediti zabavne medije u zemlji.⁶⁸ Ipak, konferencija nije ponudila nova rješenja u kulturnim politikama. Međutim, rečeno je da je *Start* daleko ispred svih drugih časopisa s erotskim sadržajem jer ima kvalitetne i vrijedne članke o politici, znanosti i umjetnosti. *Start* se posebno iskazao kada je objavio kontroverzni članak na temu "muške pornografije". Skandal je izbio 1980. kada je fotografija popularnog jugoslavenskog nogometaša koja se našla na stranicama tjednika *Polet*, označena kao pornografska (Slika 9). U *Startu* se postavilo pitanje: "Kako to da fotografije golih muškaraca dovode u pitanje javni moral, dok fotografije golih žena ne?" (Start, 1980., br. 293:67). U nastavku rada opširnije će se govoriti upravo o tom časopisu.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isto, str. 57.

3.2. Start, prvi „hibridni“ jugoslavenski časopis za muškarce

Časopis *Start* (Slika 10 i Slika 11), koji je, kao što je već navedeno, izlazio u Zagrebu u razdoblju od 1969. do 1991., izrazito je važan jer je bio jedan od prvih primjera medija hibridnog žarna⁶⁹ u bivšoj Jugoslaviji koji je stekao široku popularnost u cijeloj zemlji i pri tome imao velik utjecaj na medijsko okruženje. *Start* je prvobitno bio zamišljen kao izvor prihoda za, tada, dominantnu izdavačku kuću Vjesnik. Međutim, važno je naglasiti da je on prije svega erotsko-pornografski časopis s raznovrsnim temama. *Start* je čitalo jako puno ljudi. Njegova godišnja prosječna naklada 1969. godine iznosila je 153 445 primjeraka, 1971. godine 234 924 primjeraka, a 1976. godine više od 200 000 primjeraka.⁷⁰ Raspad Jugoslavije *Start* je dočekaao s nakladom koja je polako, ali sigurno padala. Godine 1988. naklada pada na 89 000 primjeraka, da bi u prvoj polovici 1989. varirala od 64 000 do 78 000 primjeraka.⁷¹ Međutim, u cjelini gledajući, *Start* je bio vrlo popularan i čitan.

Jedno od najizraženijih obilježja časopisa bili su intervjui. U samom početku objavljivanja časopisa mnogi su od njih preuzeti iz inozemnih časopisa, a među osobama koje su intervjuirane nalaze se istaknuti umjetnici, filmski redatelji, glumci, vodeći političari, znanstvenici, pisci, itd. Od sredine 1970-ih sve se češće pojavljuju ozbiljni problemi koji se i tretiraju ozbiljno. Objavljuju se kvalitetni tekstovi, analize, i komentari u raznim područjima znanosti, ali je časopis pokrivaio i područja kao što su ekologija, moda, zdravstvo, podzemna kultura (grafiti), književnosti; itd. *Start* je promovirao i novu književnost, već spomenutu. "prozu u trapericama", a neki od poznatih književnika koji su za časopis pisali bili su: Dubravka Ugrešić, Pavao Pavličić, Branislav Glumac, Ivan Kušan, Goran Tribuson, Hrvoje Hitrec te mnogi drugi. Osnovne karakteristike časopisa bile su: prepoznatljiva naslovna strana s erotsko-pornografskim slikama i "pin-up" tj. duplerica (Slika 14), koja se prvi put pojavila u petom broju *Starta*⁷².

S mijenjanjem urednika dolazi i do promjena u koncepciji časopisa, te on biva obogaćen i društveno značajnim temama, odlikujući se kvalitetom takvih članaka. Cilj je bio pretvoriti "časopis, koji je do tada bio namijenjen uglavnom ljudima nižeg obrazovanja, u časopis koji bi se bavio uglavnom urbanim, obrazovanim čitateljima oba spola".⁷³

⁶⁹ Hibridni žanr je oznaka za djelo koje koristi dva ili više žanrova, a u ovom slučaju se odnosi na kvalitetne članke i teme o kojima je časopis pisao uz tabloide i žensku golotinju. *Bending Genre: Essays on Creative Nonfiction* / uredile Margot Singer i Nicole Walker. New York: Bloomsbury, 2013. str. 11.

⁷⁰ Novak, Božidar. Nav.dj., str. 581., 799.

⁷¹ Isto, str. 800.

⁷² Žikić, Biljana. Nav.dj., str. 53-71. URL: <https://hrcak.srce.hr/58283> (2019-06-15)

⁷³ Isto, str. 59. URL: <https://hrcak.srce.hr/58283> (2019-06-15)

Sudeći po naslovnici, *Start* je nesumnjivo bio časopis za muškarce. Međutim, sadržavao je i mnoge ženske rubrike, počevši od informacija koje se uglavnom odnose na ženski spol (ginekologija, potpomognuta oplodnja, porođaj, pobačaj (Start, 1971., br. 73), epiduralna anestezija (Start, 1976., br. 185), neplodnost (Start, 1971., br. 55). Važno je napomenuti i oglase koji su se dijelili po spolovima. Za žensku populaciju oglasi su se odnosili na kozmetiku, hranu ("Kako napraviti dobro jelo od struklja"), kao i kućanske aparate, ženske cigarete, žensku modu, itd. Oglasi za muškarce bili su manji i uglavnom su oglašavani automobili, alkohol i duhan, kao i proizvodi za potenciju ("libido - šećer"). Neki dijelovi časopisa, od kojih su najpoznatiji: „Evin notes“, „Intimna ordinacija“, „Usamljena srca“ bili su posvećeni profesionalnim savjetima za čitatelje, tipičnim za ženske časopise.⁷⁴

3.3. Pornografija i seksualno oslobođenje kao simbol progresivnosti Jugoslavije

Časopis *Start*, kao što je već spomenuto, bio je jedan od najpopularnijih časopisa bivše Jugoslavije te je od 1973. do 1990. godine zauzimao važno mjesto u hrvatskom novinskom izdavaštvu i novinstvu.⁷⁵ Profesorica Biljana Žikić u svom znanstvenom radu "Dissidents liked Pretty Girls: Nudity, Pornography and Quality Press in Socialism" iznosi istraživanje časopisa *Start* u pokušaju da objasni kako je ovaj časopis uspio imati tako veliki broj čitatelja, ali i što je on značio za ljude i medijsku kulturu u Jugoslaviji.⁷⁶ U svom istraživanju polazi od tri pitanja: Kako je nastao i funkcionirao koncept mješavine fotografija golišavih žena i ozbiljnih, kritičnih članaka? Kakva je bila reakcija čitateljstva i društva? Na koji je način to bilo povezano sa zapadnom i postsocijalističkom tranzicijom? Okviri istraživanja koje je autorica iznijela su: „Različiti smo: pornografija vs. umjetnost, Zapad vs. Istok, Istok vs. Jugoslavija“, „Jednaki smo“, „Prekrasne žene“, „Seksualno obrazovanje i znanstveni diskurs seksa“ i „Seksualno i spolno oslobođenje“.

Urednici časopisa smatrali su "pornografski" sadržaj časopisa isključivo kao umjetnost koja ima kulturnu vrijednost i značenje, te su strogo osuđivali "tvrdu pornografiju" Zapada koja je bila posve drugačija od "meke pornografije" Jugoslavije, a posebno od golih slika u *Startu*. Međutim, neodlučnost u samom kritiziranju urednika *Starta* proizlazi iz kritiziranja zapadnog spolnog eksplicitnog sadržaja koji su mediji koristili, ali istovremeno identificiranje s nekim vodećim zapadnim muškim časopisima, otvoreno navodeći da su objavili njihove članke i slike (Playboy,

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Novak, Božidar. Nav.dj., Str. 798.

⁷⁶ Žikić, Biljana. Dissidents Liked Pretty Girls: Nudity, Pornography and Quality Press in Socialism. // Medijska istraživanja 16, 1 (2010), Str. 53-71. URL: <https://hrcak.srce.hr/58283> (2019-06-15)

Penthouse, Playman, Lui i dr.).⁷⁷ Jedna od vodećih ideologija časopisa je nazvana "ideologija naše djevojke" (*Start*, 1979., br. 269). Naime, uredništvo časopisa držalo je da bi "druge" strane djevojke bile prihvatljivije u javnosti nego "naše" tj. domaće jugoslavenske žene tog doba. Ideologija je potvrđena kada su neke gole fotografije jugoslavenskih slavni djevojaka izazvale veliko nezadovoljstvo javnosti. Drugi razlog uporabe "stranih" djevojaka u časopisu bio je nedostatak takve prakse na prostorima Hrvatske. Ipak, ta se praksa pokazala vrlo popularnom među čitateljima.⁷⁸ U tom smislu, identifikacija s takvim časopisima je potvrda *Startove* modernosti i napretka. U povodu desete obljetnice časopisa, *Start* je objavio sve 263 naslovne stranice izdane između 1969. i 1979. godine, a urednik je napomenuo: Ima li pitanja s jasnijim odgovorom od ovoga: "Pogodi što je na naslovnici *Starta*? Lijepa žena" (*Start*, 1979., br. 263). Naglasak je na tome da fotografije golog nisu vulgarne, nego provokativne. To je važno obilježje kojim su kreatori časopisa, kao i njegovi obožavatelji, karakterizirali časopis. Urednik je nadalje priznao da u početku nisu znali za koga je zapravo namijenjen *Start*, zbog čega je njihovo objavljivanje duplerice iznimno bitno za sam nastavak objavljivanja časopisa.⁷⁹

U potrazi za mogućnošću pokazivanja seksualno eksplicitnog sadržaja, novinari *Starta* pokušali su predstaviti seks u znanstvenom i obrazovnom diskursu.⁸⁰ Načini na koje su to postigli su: koristeći niz fotografija koje su detaljno prikazale svaku fazu procesa rađanja (*Start*, 1970, br. 1), niz članaka (feljtona) sa "priznanjima homoseksualca" koji su nosili informacije o diskriminaciji homoseksualaca (*Start*, 1971, br. 73); nekoliko godina kasnije problem socijalne diskriminacije homoseksualnosti je bila obuhvaćena na "ozbiljniji" način (*Start*, 1979, br. 261). U ovu kategoriju spadaju i kvazi-znanstveni feljtoni o seksu i seksualnoj revoluciji (*Start*, 1969, br. 43; 1969, br.22; 1969, br. 25) i kvazi-znanstveni tekstovi o nimfomaniji (*Start*, 1974, br. 130). Odjeljci s profesionalnim savjetom kao „Evin notes“, „Intimne konzultacije“ i slično bili su posebno bogato tlo za ovaj okvir. Novinari časopisa često su pokušavali braniti pornografiju i erotiku od optužbi za licemjerje i lažnu moralnost. Međutim njihovo poticanje seksualnog oslobođenja savjetima i komentarima ponekad je dovodilo do apsurdnih izjava kao što je "nevinost ponekad može dovesti do teških tjelesnih i duševnih bolesti, čak i raka" (*Start*, 1969, br. 6). Mnogo pozornosti u *Startu* posvećeno je pitanjima seksualnog oslobođenja: ono se ne može odvojiti od drugih individualnih i društvenih problema, ali može pridonijeti rješavanju mnogih od njih (*Start*, 1975, 162). Pornografija i golotinja često se smatrala ne samo kao oslobođenje u smislu

⁷⁷ Žikić, Biljana. Nav.dj., str. 61. URL: <https://hrcak.srce.hr/58283> (2019-06-15)

⁷⁸ Isto, str. 62.

⁷⁹ Isto, str. 63.

⁸⁰ Isto.

seksualnosti, već i u smislu oslobođenja žena: "pokazujući svoje golo tijelo, koje je do tada bilo isključivo muška opsesija, objavila je svoju kandidaturu za cjelovitost svoje osobnosti." (*Start*, 1979, br. 269) Autor istoga članka iz *Start*-a, također je napomenuo da je "samo golotinja, široko rasprostranjena" u demokratskim dimenzijama, uništila predrasude tradicionalne kulture protiv žena. (*Start*, 1979, br. 269)⁸¹ Članak je bio povezan s javnim skandalom koji je izbio nakon objave nekih golih fotografija popularne jugoslavenske pjevačice, u kojem se situacija "naših" djevojaka ponovno ponovila. Ovaj članak je stao u obranu ženske golotinje u medijima s izraženim stilom koji je bila vrlo karakterističan sve do zadnjeg broja časopisa.⁸²

Iako je časopis bio iznimno popularan, društvo je imalo različita mišljenja o njemu. Dok su ga oni stariji koristili kao informativno glasilo, mlađi su ga koristili kao erotski časopis, a ostali, kao npr. djeca, su ga izbjegavali.⁸³ Društveno značenje eksplicitnog seksualnog sadržaja imao je poseban utjecaj na mlade. Zlatne 1960-te donijele su i masovnu slobodu bikinija, a 1970-te prethodile su još većem oslobođenju uz otvorenje nudističkih plaža i početak kulture swinganja.⁸⁴ Na istočnoj obali Istre, turizam masovno raste pa se može govoriti i o otvorenjima noćnih barova sa striptizom, golišavim plesačicama i drugim sadržajima, koji se tada mogao vidjeti samo u američkim filmovima.⁸⁵ Počeli su se održavati i izbori za Miss kao i za Miss toples, a uz rast potrošačkog kapitalizma različite metode kontracepcije su se krenule kupovati.

Iz svega navedenog može se zaključiti da muškarci pornografiju nisu smatrali štetnom, pa čak i da su smatrali da ona ima pozitivan učinak na njihov spolni život.⁸⁶ Žene su, pak, bile realnije i kritičnije, pa i u smislu utjecaja edukativnih sadržaja na spolni život. Zapravo je nemoguće odrediti koliki je bio sveukupni utjecaj erotsko-pornografske literature na čovjeka. Ne samo na njegovo spolno ponašanje, već i mentalno zdravlje. No možemo, dakako, govoriti o sve većem prihvaćanju seksualnog sadržaja u dijelovima čovjekova života. Od 1960-ih sve se više govori o seksu i stvarima koje su vezane uz njega. Masturbacija, seks-shopovi, seksualni odnosi prije braka, pobačaj, spolna higijena, erotsko-pornografska literatura, pa i sama pornografija se sve više komercijalizira i koristi za zaradu. Sve od navedenog u većoj ili manjoj mjeri odvijalo se i u Jugoslaviji, iz čega se može zaključiti da je seksualna revolucija u vidu širenja pornografskog sadržaja i seksualnog oslobođenja pojedinaca igrala važnu ulogu u liberalizaciji Jugoslavije i svojevremeno osigurala njenim narodima vezu s tokovima modernog svijeta.

⁸¹ Žikić, Biljana. Nav.dj., str. 64. URL: <https://hrcak.srce.hr/58283> (2019-06-15)

⁸² Isto, str. 65.

⁸³ Dukovski, Darko. Nav.dj., str. 39.

⁸⁴ Isto, str. 216 -217.

⁸⁵ Isto, str. 221.

⁸⁶ Isto, str. 377.

4. Zaključak

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, u cijeloj Jugoslaviji uspostavljena je komunistički režim vladavine. Politika vlasti prema novinstvu bila je obilježena strogim autoritativnim i centralnim načinom upravljanja, što se najviše očitovalo u kontroli medija, ali ne samo tiska nego i televizije i radija. Tito je Jugoslaviju vodio čvrstom rukom, a možemo reći da je od 1960. godine njegov utjecaj postajao sve manje i manje autoritativan. Procesom liberalizacije medija stvari su se počele mijenjati, što je trajalo sve do 1971. godine tj. sloma Hrvatskog proljeća kada je proces jačanja slobode medija naglo prekinut. Međutim sloboda tiska pridonijela je jačanju erotske i pornografske literature na području same Jugoslavije.

Erotika se pojavljivala u dnevnim novinama, aktualnim časopisima pa čak i u obiteljskim časopisima, a tolerirala se najviše zbog profita i zbog toga što o erotici nije postojao jedinstveni stav u medijima. Časopisi s erotsko-pornografskim sadržajem bili su: *Eva i Adam*, *Čik* koji je promijenio ime u *Zum*, zatim u *Zum Reporter*, a na kraju *Reporter*. Nadalje, najpopularniji erotsko-pornografski časopisi bili su: *Start*, *Erotika* i *Vroći kaj*. Osim erotskih časopisa s izrazito pornografskim slikama, u Jugoslaviji je bilo puno dnevnih novina, pa čak i obiteljskih časopisa koji su redovito objavljivali gole ženske slike. Časopis *Start* važan je jer je stekao široku popularnost u cijeloj zemlji i imao velik utjecaj na medijsko okruženje. Velika izloženost erotsko-pornografskoj literaturi značila je da je Jugoslavija bila dio velikog vala seksualne revolucije koja je zavládala svijetom. Teme o kojima se prije nije niti govorilo sada su bile na prvim stranicama časopisa, porasla je potražnja za kontracepcijom, počele su se gledati erotske serije i filmovi, knjige o seksu počele su se objavljivati i sve je više ljudi govorilo o seksu. Sva ta obilježja će se nastaviti i nakon pada Jugoslavije 1991. godine, nakon čega se može govoriti o potpunoj liberalizaciji spolnosti. Unatoč pritisku režima i njegovog shvaćanja novinstva i medija, erotsko-pornografski časopisi uspjeli su zaobići zakone i tako osigurati daljnje objavljivanje sve dok nisu postali dio svakodnevice.

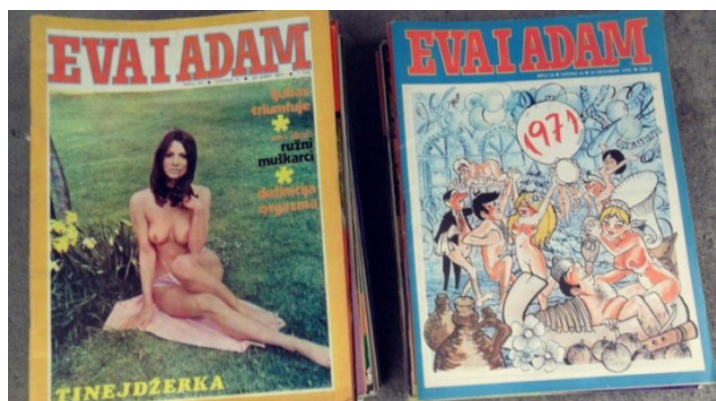
Literatura

1. Afrić, Vjekoslav: *Socijalizam i masovna kultura*. U: Snježana Čolić (ur.), *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1986. Str. 5–17.
2. Agitprop. // *Proleksis enciklopedija online*, 2013. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/5060/> (2019-09-10)
3. *Bending Genre: Essays on Creative Nonfiction* / urednik Margot Singer i Nicole Walker. New York: Bloomsbury, 2013
4. Časopis Čik i erotika u bivšoj Jugoslaviji, 26.12.2012. URL: <https://www.radiosarajevo.ba/magazin/tech/casopis-cik-i-erotika-u-bivsoj-jugoslaviji/98316> (2019-08-01)
5. Dukovski, Darko. *Istra 'spod ponjave: Povijesni erotikon Istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula: Nova Istra, 2016.
6. Dvajseta obljetnica slovenskega pornografskega tiska: Revija Vroči kaj praznuje, 26. 7.2009. URL: <https://www.rtv slo.si/zabava/erotika/dvajseta-obljetnica-slovenskega-pornografskega-tiska/208522> (2019-08-27)
7. Jović, Dejan. *Jugoslavija: Država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej, 2003.
8. Jurić, Marija (Zagorka). // *Proleksis enciklopedija online*, 2015. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/29459/> (2019-09-11)
9. Krleža, Miroslav. // *Proleksis enciklopedija online*, 2013. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/32839/> (2019-09-12)
10. Novak, Božidar: *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.
11. M. J.; H.I.. *Pogledajte: Erotika u nekadašnjoj Jugoslaviji*, 29.12.2012. URL: <https://www.blic.rs/slobodno-vreme/zanimljivosti/pogledajte-erotika-u-nekadasnjoj-jugoslaviji/htz3726> (2019-08-01)
12. Matko, Janko. // *Proleksis enciklopedija online*, 2014. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/55570/> (2019-09-11)
13. Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2003.
14. Modic, Max: *Erotika za narod*, 24.7.2009. URL: <https://www.mladina.si/81306/erotika-za-narod> (2019-08-27)
15. Paraščić, Ivan. *Cenzura u Jugoslaviji od 1945. do 1990. godine: diplomski rad*. Zagreb Filozofski fakultet Zagreb, 2007.

16. Proza u trapericama. // Lektire.hr. Pomoć pri pisanju lektira, URL: <https://www.lektire.hr/proza-u-trapericama/> (2019-09-01)
17. Regasek, Jovan. OD EROTIKE... // Planeta Galaksija: Magazin za nauku, istraživanja i otkrića X, 54(2012). URL: <http://www.planeta.rs/54/07tema3.htm> (2019-08-25)
18. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata. 2. prošireno i dopunjeno izd. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.
19. Žikić, Biljana. Dissidents Liked Pretty Girls: Nudity, Pornography and Quality Press in Socialism. // Medijska istraživanja 16, 1 (2010), str. 53-71. URL: <https://hrcak.srce.hr/58283> (2019-06-15)

Prilozi

1. Slika 1. Fotografije naslovnica časopisa Eva i Adam

Izvor: Bura, S.: Seksualni život jugoslavenske omladine, 18.6.2015. URL: <https://www.mojevrijeme.hr/magazin/2015/06/seksualni-zivot-jugoslavenske-omladine/> (2019-08-09)

2. Slika 2. Fotografija naslovnica časopisa Čik

Izvor: Kako se pojavio „Čik“, prvi naš erotski časopis: Događaji koji su menjali Srbiju (53), 2.2.2018. URL: <https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/kako-se-pojavio-cik-prvi-nas-erotski-casopis-dogadaji-koji-su-menjali-srbiju-53/> (2019-08-07)

3. Slika 3. Fotografija naslovnice časopisa Zum Reporter

Izvor: 17.3.2015. URL: <https://forum.b92.net/topic/72285-nova-kafana/page-2357> (2019-08-08)

4. Slika 4. Fotografija časopisa Zum Reporter

Izvor: Zum Reporter br. 642. od 7-14 IX 1978. g. URL: https://www.kupindo.com/Casopisi-zamuskarce/46396149_Zum-REPORTER-%E2%80%93-br-642-od-7-14-IX-1978-god (2019-08-

08)

5. Slika 5. Fotografija naslovnica časopisa Start

Izvor: Štimac, Goran Martin: XXXX-ČETIRI ČASOPISA KOJA SE NE SRAME (12. – 27.5.2016), 12.5.2016. URL: <http://dizajn.hr/blog/x-x-x-x-cetiri-casopisa-koja-se-ne-srame-12-27-5-2016/> (2019-08-08)

6. Slika 6. Fotografija naslovnica časopisa Erotika

Izvor: Katalina, Dejan: EROTIKA, START, VRUĆI KAJ: Ko je sve kriv za HRONIČNU UPALU ZGLOBA u JNA krajem OSAMDESETIH, 20.01.2019. URL: <https://www.espreso.rs/vesti/drustvo/339285/erotika-start-vroci-kaj-ko-je-sve-kriv-za-hronicnu-upalu-zgloba-u-jna-krajem-osamdesetih> (2019-08-09)

7. Slika 7. Fotografija naslovnica časopisa Vroći Kaj

Izvor: Katalina, Dejan: EROTIKA, START, VRUĆI KAJ: Ko je sve kriv za HRONIČNU UPALU ZGLOBA u JNA krajem OSAMDESETIH, 20.01.2019. URL: <https://www.espreso.rs/vesti/drustvo/339285/erotika-start-vroci-kaj-ko-je-sve-kriv-za-hronicnu-upalu-zgloba-u-jna-krajem-osamdesetih> (2019-08-09)

8. Slika 8. Fotografija članka časopisa Vroći Kaj

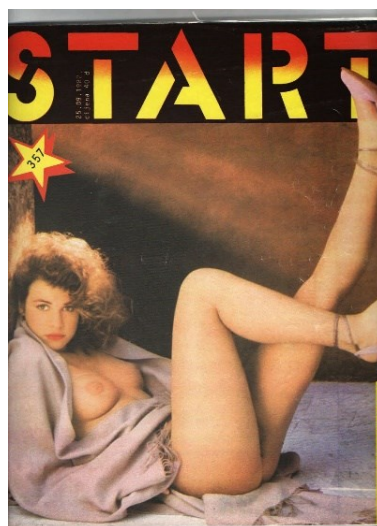
Izvor: Pavlović, Pavle: *Bilo jednom u Jugoslaviji: Prvi porno magazin šokirao je naciju*, 16.10.2017. URL: <https://www.index.hr/magazin/clanak/bilo-jednom-u-jugoslaviji-prvi-porno-magazin-sokirao-je-naciju-18/1001359.aspx> (2019-07-14)

9. Slika 9. Fotografija članka časopisa Poleta

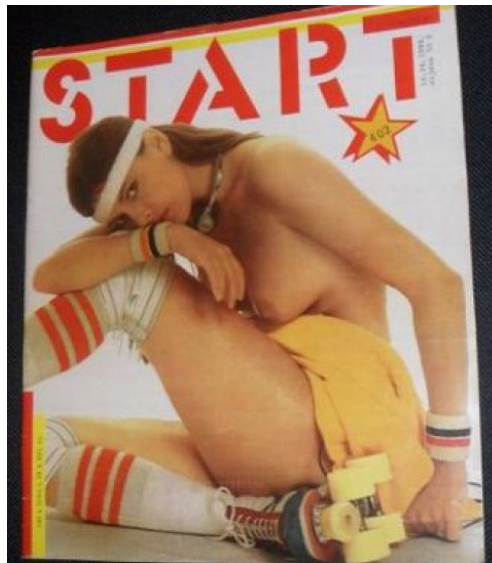
Izvor: N. P.: „Igraonica za odrasle: Polet 1978-1990“ (3): Gol-man Šarović proslavio Polet, 9.1.2016. URL: <http://www.novolist.hr/Kultura/Knjizevnost/Igraonica-za-odrasle-Polet-1976-1990-3-Gol-man-Sarovic-proslavio-Polet> (2019-07-16)

10. Slika 10. Fotografija naslovnice časopisa Start

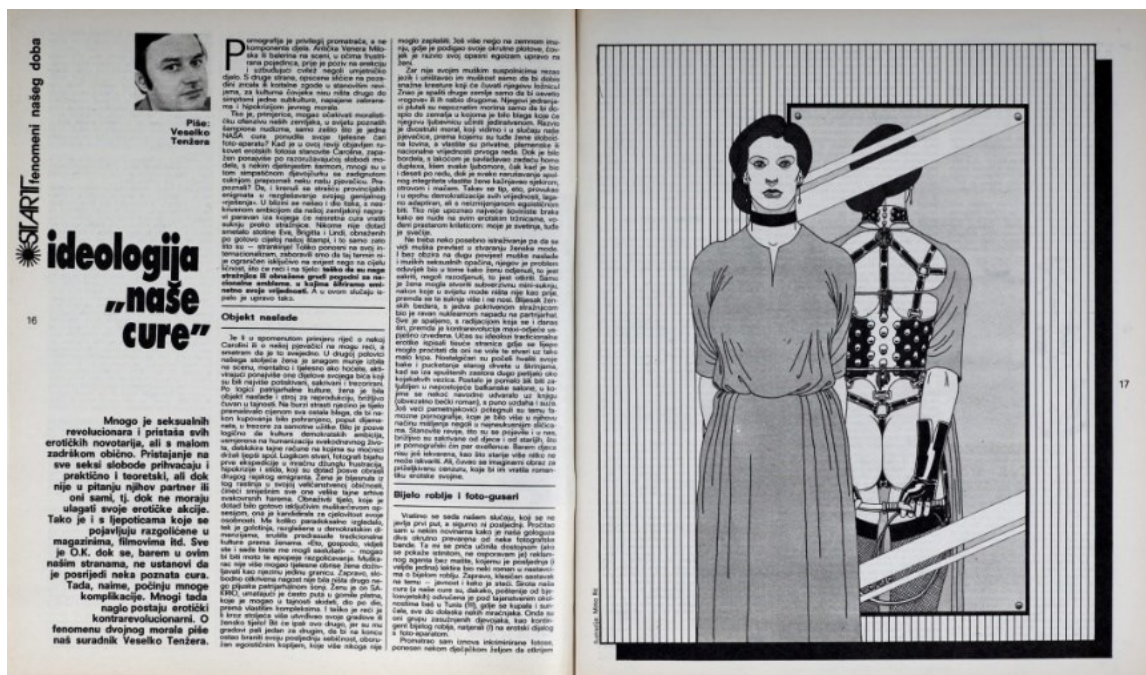
Izvor: Duella, N. J. Sofia: REKLAME IZ OSAMDESETIH IZ MAGAZINA START, 6.5.2014. URL: <http://sofiaduelle.blogspot.com/2014/05/reklame-iz-osamdesetih-iz-magazina-start.html> (2019-07-16)

11. Slika 11. Fotografija naslovnice časopisa Start

Izvor: Salihović, M.: YU erotika: Djevojke su se vrlo rado skidale za časopis „Start“, 17.07.2015. URL: <https://novi.ba/clanak/25693/yu-erotika-djevojke-su-se-vrlo-rado-skidale-za-casopis-start-foto> (2019-07-18)

12. Slika 12. Fotografija članka iz časopisa Start

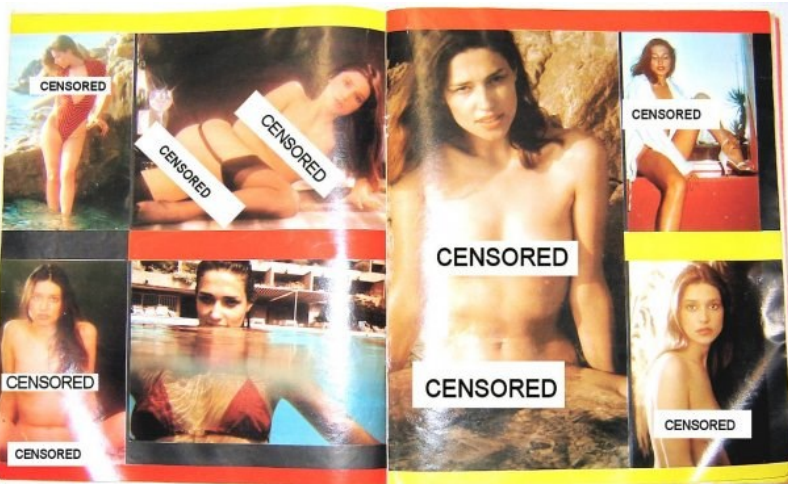
Izvor: Štimac, Goran Martin: XXXX-ČETIRI ČASOPISA KOJA SE NE SRAME (12. – 27.5.2016), 12.5.2016. URL: <http://dizajn.hr/blog/x-x-x-x-cetiri-casopisa-koja-se-ne-srame-12-27-5-2016/> (2019-08-08)

13. Slika 13. Fotografija članka iz časopisa Start

Izvor: Štimac, Goran Martin: XXXX-ČETIRI ČASOPISA KOJA SE NE SRAME (12. – 27.5.2016), 12.5.2016. URL: <http://dizajn.hr/blog/x-x-x-x-cetiri-casopisa-koja-se-ne-srame-12-27-5-2016/> (2019-08-08)

14. Slika 14. Fotografija duplerice na kojoj se nalazi Slavica Radić Ecclestone iz časopisa

Start br. 328, 15.8.1981.

Izvor: URL: <https://www.aukcije.hr/prodaja/Knjige-i-tisak/Casopisi-i-tisak/Casopisi-i-novine/umjetnost/982/oglas/%C4%8Casopis-Start-br-328-15-8-1981-Slavica-Radi%C4%87-Ecclestone-na-duplerici/2697335/> (2019-07-17)